

Оксана БАЙЦАР-АРТЕМЕНКО, Кость ПРИСЯЖНИЙ
**ЛУЦЬКА БРАМА В ОСТРОЗІ. ДОСЛІДЖЕННЯ
ТА СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ**

Луцька брама, споруджена у XVI ст., є складовою частиною міських фортифікацій, що оточували історичне місто Острог (рис. 1). До в'їздових башт-брам такого типу належать Татарська брама Острога та Луцька брама Дубна. Розташована на природному підвищенні, увінчана пишним аттиком, башта відіграє, як і колись, активну роль у панорамі Острога. Однак обидві збережені міські брами вирвані з перстень фортифікацій, сховані в пізній забудові, збіднюють сприйняття Острога як потужного адміністративного і культурного центру. За останні піввіку місто втратило значну частину історико-культурного ресурсу та мальовничості. Знищена остання на Волині мечеть, татарське кладовище, готична ратуша. На місці ринку, де готичні підвали сягали до 8 м від поверхні, зросли типові дисгармонійні, неспівмірні історичному місту будинки.

Острог ще на ранніх етапах свого розвитку був захищений мурами, ровами та валами, а пригородок був оточений дерев'яним парканом. У 1603 р. в Острозі налічувалося п'ять передмість: Загороддя, Завалля, Заріччя, Зарванське, "Губина Воля" за мостом Плєскачовим,¹ з розвитком яких розвивались і фортифікації, що спиралися на потужні укріплення замку. Міські стіни зводили переважно на бермі рову, палісади – на валах, елементом сполучення був підйомний міст та в'їзна брама з надбрамною баштою². З півночі місто прикривала лінія валів з бастионами XVIII ст.³ (рис. 2).

Метою цієї роботи є показати обґрунтовані можливості часткової реконструкції фортифікацій, що має значно підняти туристичну

¹ Годованюк О. М. Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі // Острозька давнина. – Л., 1995. Т. 1. – С. 42.

² Виоле-де-Дюк Э. Крепости и осадные орудия. Средства ведения войны в Средние века. – М., 2007. – С. 62

³ Рычков П. А. Дорогами Южной Ровенщины (от Корца до Пляшевой). – М., 1989. – С. 74.

привабливість міста. Як приклад можна навести німецький Ротенбург (Rothenburg ob der Tauber), який можна обійти навколо по оборонних ганках. Мури були відбудовані по війні на приватні пожертви громадян і культурних товариств, зате нині місто без промисловості живе виключно з туризму.

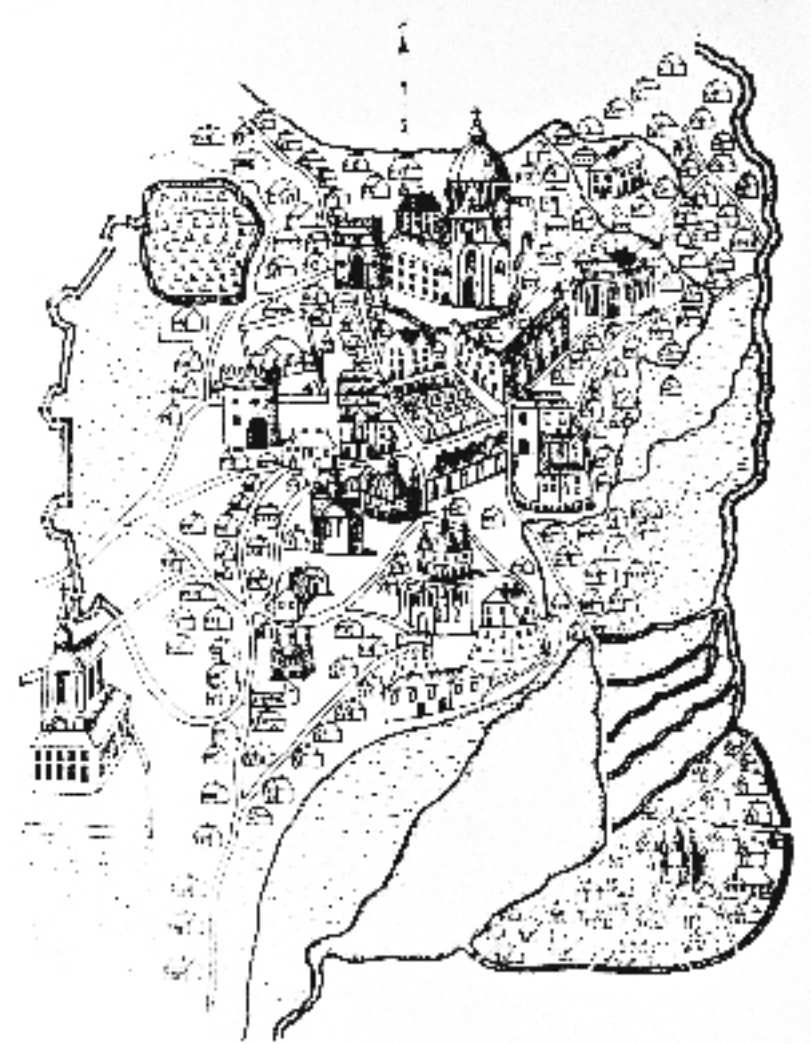

Рис. 1. Ландшафтний план міста (за П. А. Рычков)

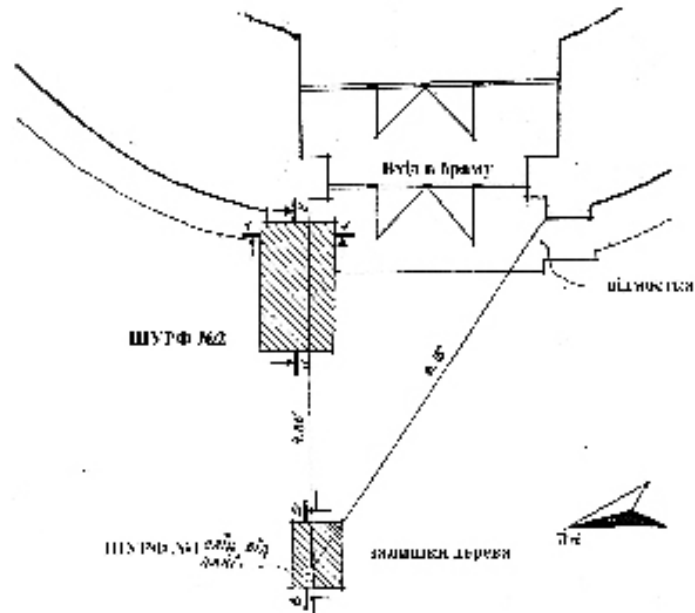

Рис. 2. Схема розташування шурфів № 1 і № 2

Пропозиція до реставрації Луцької брами розроблена на матеріалах досліджень, які виконав 1980 р. Кость Присяжний за участі Богдани Урбанович (Львівська комплексна архітектурно-реставраційна майстерня інституту "Укрпроектреставрація"). Перед тим ґрунтовні дослідження (за винятком шурфів) на початку 1960-х років виконала О. М. Годованюк. За її проектом були реставровані дахи й аттик, для потреб використання виконано залізобетонні монолітні перекриття та залізні осклені ворота. Тоді ж башту було вкрито цементним тиньком. Зі слів О. М. Годованюк, як їй оповів виконроб, під час бетонування опор перекриття бетон заповнював порожнину, очевидно забутий напівзавалений нижній ярус. Нижче від рівня землі показався отвір бійниці, що прострілювала рів (так, як у Луцькій брамі Дубна).

Виконані вибіркові дослідження, незважаючи на їх неповноту, вияснили важливі деталі, необхідні для часткової реконструкції Луцької брами, насамперед вид і розміри підйомного мосту, опори нерухомого мосту, глибину рову, виходу з башти на оборонний ганок.

На східній стіні два ряди гнізд вказують на існування оборонного ганку. Наявне вікно перероблене з виходу на ганок з пониженням і перекладкою перемички. Односторонні сліди двох періодів від гаків у дерев'яних корках на відкосі, а посередині протилежного відкосу сліди кріплення гаку свідчать про однопільні двері для виходу на

бойовий ганок з відчиненням досередини, шириною прорізу – небувала річ – близько 1,40 м. Не меншою має бути ширина ганку. Східна стіна башти продовжувалася з півдня та півночі міським муром, до половини висоти мурованим одночасно з баштою, як це видно у відкритих зондажах. У верхній частині муру сліди перев'язки відсутні. Вкриття поверхні дуже міцною корою цементу знищило всі можливі сліди попередніх набілів, які б виявили негативні відбитки муру з парапетом. Не виявлена і заштрабка в місці примикання дашку.

Будова верхньої частини муру, вірогідно, була перервана сезонним швом або відкладенням надбудови на кілька років. Постійною загрозою місту були татарські напади, тактика кінних загонів не була розрахована на тривалу облогу, вони не мали штурмової техніки. Високий мур у Львові так само з висоти біля 5 м (де простежується виразний подвійний шов) не був перев'язаний з наріжною Шевською вежею. Але однотипна Татарська брама, зв'язана з муром колодами субструкцій, має залишки перев'язки парапету. (Обміри АКАРМ "Укрпроектреставрації").

Фундаменти міського муру, правдоподібно, збережені; лише перед тротуаром, з півдня вони розібрані під час спорудження котловану готелю, який варварськи посадив на мур львівський "Діпромист". Тодішній директор музею Р. Ф. Руй зуміла досягти, здавалося б, неможливого: спинити розпочату будову й відсунути готель на 8 метрів.

Заглиблене, обрамоване кам'яними рустами дзеркало навколо напільної арки воріт вказувало, що мав існувати підйомний міст. Зондаж у куті дзеркала виявив викладений з цегли круглий ключ із протертими трасами від ланцюгів з певною схожістю до в'їздної брами Ужгородського замку.

Для виявлення опори підйомного мосту було закладено шурф № 1 на відстані 4,85 м від північного відкосу в'їзду в браму, що відповідає висоті дзеркала (рис. 2). На ~30 см від поверхні залягає шар піску, під ним на 30 см – шар будівельного сміття з битою цеглою, черепками, вугіллям. Ураховуючи розчистку завалів під час реставрації, вугілля лежало на 0,8–1,0 м від поверхні, як помітно і в інших викопках для комунікацій на всій історичній території Острога. Ймовірно, це сліди підпалу міста 1811 р. команди московських паліїв: "Французький дипломат (Е. П. Бін'йон) повідомляв про цілу серію пожеж, які мали місце у Києві, Бердичеві, Житомирі, Тульчині, Володимирі, Острозі, Дубно й ін... схоплені на місці злочину палії виявилися недбало переодягненими у цивільне солдатами"⁴. До дна сухого рову на глибину 2,40 м від поверхні йде одночасова засипка суміші суглинку з чорноземом. У межах шурфу на ~ 0,5 м від дна рову зотіле дерево в напрямку північного відкосу брами (рис. 2). Дно

⁴ Ададуров В. "Наполеоніда" на сході Європи. – А., 2007. – С. 118, 120, 121.

Рис. 3. Фіксація шурфу № 1 зі слідом палі

рову вкриті побутовим сміттям з черепками посуду та кахлів XVIII ст. На світлому суглинку дна рову чітко видно круглий слід палі $D = \sim 27$ см. (рис. 3). Гніздо по зотлілій або витягненій палі заповнилося чорноземом засипки. Грунт у гнізді ідентичний ґрунту засипки рову. Серед сміття, яке рівномірним шаром відклалося у рові, що є свідченням наявності дна рову на $\sim$ XVIII ст., майже над слідом палі знайдено уламок неполив'яної кахлі розміром $19,5 \times 18,5$ см з румпою 10,5 см, яка була передана до фондів

Острозького краєзнавчого музею – КН 1955 інв. № 528. Кахля з рослинним орнаментом ідентична кахлі Новомалинського замку, що її Ю. Лашук датує XVI ст.⁵ Пала була крайньою північною в опорі, від якої йшов постійний міст через рів.

Шурф № 2 закладено при північній відкосі брами для виявлення опори підйомного мосту. Під цементовою відмосткою на 0,15 м залягає шар будівельного сміття з битою цеглою. Нижче лежить чорнозем, перемішаний з вугіллям і битою цеглою. На глибині 0,5 м при фундаменті з нахилом до поля – 10 см глиняний замок із суглинку з домішками вугілля та черепків. До глибини 70-75 см – чорнозем з домішками вугілля. На цьому рівні прошарок чорнозему з будівельною цеглою – ремонтний шар від обкладки цеглою власне до цього рівня зруйнованої стіни. Нижче від цегли, до уступу – кам'яне мурування на висоту 30 см, руйноване і ремонтване каменями. Вірогідно, на уступ фундаменту спиралася кам'яна консоль з опорним шарніром підйомного мосту. Вивал консолі і спричинив руйнування стіни. На глибині $\sim 1,20$ м стіна утворює уступ на 30 см, де збережене нерегулярне пісковикове мурування із затертими швами. До рівня уступу в чорноземі та суглинку присутнє вугілля. Уступ фундаменту відповідає, вірогідно, денному рівню 1811 р., коли було спалене місто, а рів перед тим засипано. Чиста поверхня стіни свідчить, що мурували її відкрито, у котловані, засипаним пізніше до рівня дна рову.

Архівні документи дають уривчасті поняття про фортифікації міста. За інвентарем 1620 р. укріплене місто сполучалося із замком, резиденцією князів Острозьких, через укріплений пригородок. Шлях із замку починався через надбрамну башту на дерев'яний міст до

⁵ Історія українського мистецтва. – К., 1967. – Т. 2. – С. 399.

пригородка. “Брама, в якій ворота на завісах з зацібкою, над брамою башта дахом гонтовим побита... На тій башті годинник залізний зі всякими інструментами і дзвоном. Од тієї брами в гору від описаної двори шляхетські, по ліву руку, по дорогу, яка йде через середину пригородка повз костел католицький” (перелік десяти дворів). Далі згадуються стайні, академія школи і друкарня, інші будови. “Друга брама над греблюю до млинів, там же третя мурована до ставу під баштою мурованою, четверта на Загородді з баштою дерев'яною... Мур весь аж до наріжної башти дубової в дві стіни аж до брами, через яку виїжджають на Загороддя. Од тої брами знову паркан аж до башти наріжної над містом без верху, не накритий...”⁶.

За інвентарем 1621 р. у пригородку “Наперед замок до нього брама (в тексті Brona) з містом пригородок, друга з Загороддя, третя від млинів, фіртка до ставу. В тому пригородку по праву руку ідучи з міста ...костел з плебанією, церкви дві, дворів шляхетських десять із монастирським...біля того монастирського дворку двір великий княжий...”⁷.

За інвентарем 1690 р. “...від міста і пригородка фоса суха...Є і пригородок одрізаний від міста, обставлений палісадом... там же зараз Фарний костел...”⁸.

Цілісне уявлення про місто слід ув'язувати з важливими вузлами оборони – брамами. Брама історичного міста виконувала функції не лише утилітарні – захисту, контролю в'їзду/виїзду, посилення оборони, але й символічне, пов'язане з певними звичаями та ритуалами. На Золотих воротах Києва була церква; з брам урочисто проводили війська на битву і зустрічали тріумфом повернення переможців, ключі від брами ніби приносили в жертву, коли здавали місто на милість сильнішого ворога, вручали в церемонії парадної зустрічі високим особам. Реставрація міських брам має велике історико-культурне і патріотично-виховне значення.

З восьми брам Острога більшість нелокалізована, що і вимагає попередніх археологічних пошуків (геофізичних, біостезійних). Крім наявних Луцької і Татарської брам, ми визначили місце брами між пригородком та містом, там, де стежка від пам'ятника Шевченка спускається до дороги. Можна бачити браму на рисунку Н. Орди (рис. 4). Місце розташування брами визначене з реальної точки стояння художника з-за ставу. Башта мурована, восьмибічна, триярусна, увінчана зубчатим аттиком на машикулях. Ці особливості відрізняють башту від Луцької брами, за яку її приймали інші дослідники. На місці, де знаходилася брама, спостерігалися уламки каменя та цегли-пальчатки товщиною 7,5–8 см (XVI–XVII ст.).

⁶ Інвентар частини замку в Острозі 1620 р. // Острозька давнина. – А., 1995. – Т. 1. – С. 122.

⁷ Інвентарі дворів та замків Острожчини 1621 р. // Острозька давнина. – А., 1995. – Т. 1. – С. 125.

⁸ Ревізії частини замку та міста Острога 1690 р. // Острозька давнина. – А., 1995. – Т. 1. – С. 144.

Рис. 4. Видляд нелокалізованої башти в панорамі м. Острога (за П. А. Рычков)

При реставрації трасування оборонної лінії (мурів та башт) Острога пропонується різногабаритним мощенням у місцях проїжджої частини і пішохідної зони, в інших – підняти фрагментарне мурування до 0,45 м. Детальна реставрація (відтворення) в'їзних брам, що сполучали місто із замком та передмістями, була би бажаною, але навряд чи можливою через відсутність достовірних матеріалів. Доводиться обмежитися трасуванням та (у разі виявлення) експонуванням збережених підземних частин. Детальніше розглядаємо часткову реставрацію Луцької брами (рис. 5), яка полягає у відтворенні фрагменту муру (на відмітці від 7,2 м з галереєю на відмітці 5,6 м. від нульової відмітки) із знесенням забудови, що примикає до зони реставрації. Такі дії дозволять відновити рів глибиною 2,40 м⁹ та шириною близько 12 м. Для реставрації підйомного мосту слід відтворити кам'яні опорні консолі з гніздами-підшипниками аналогічно збереженим у Межирічі Острозьким (дослідження Л. Дмитрович, 1980 р. Дерев'яний міст з підйомною частиною можна реконструювати за матеріалами досліджень (з механізмом за аналогами та літературними джерелами). Слід зауважити, що в Україні при великій кількості замків реконструйовано лише один підйомний міст у П'ятничанах, і той з відступами від проекту (міст Київських Золотих воріт не має обґрунтування). Згадані в описах "палісади" пропонується

⁹ Львівська КАРМ (Інституту "Укрпроектреставрація"). Ч.1. Т. 1-1. Матеріали часткового дослідження Луцької брами в місті Острог, пристосування під Музей книгодрукування. Л., 1980

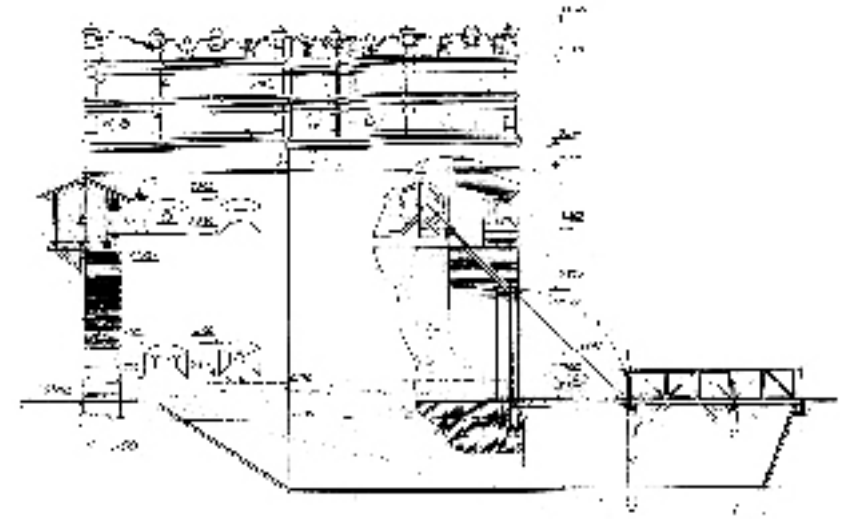

Рис. 5. Реставрація бічного фасаду з валом та мостом за обмірами В. Рогозова та матеріалами "Укрзахідпроектреставрації".

відтворювати лінією бетонних оцупків діаметром 25 см. на висоті від рівня землі на 0,45 м, за можливості – на підсипаних умовно валах.

Відродження славетної Острозької академії пожвавило культурне життя старовинного міста. Широкі міжнародні зв'язки Академії притягають до Острога все більше відвідувачів. Підвищення туристичної привабливості обіцяє місту й економічну користь.